

Ђорђина Трубарац Матић

Етнографски институт САНУ, Београд
djordjina.trubarac@ei.sanu.ac.rs

Водени бик балканских и других светских традиција: порекло представе*

Напори да се објасни порекло веровања у воденог бика (етнографски потврђено у Србији, Македонији и Бугарској, без потврда у другим словенским традицијама) до сада су били формулисани у две хипотезе, у којима се предања о убијању воденог бика повезују са: 1) атинским *буфонијама*; 2) митраистичком сценом таурохтоније. У раду се полемиче о поменутим хипотезама и износе се њихове слабости. Предлаже се скретање пажње ка воденим биковима других светских традиција, малобројних, али постојећих, а с циљем да се компаративном методом установи степен и садржај међусобног поклапања међу њима, а тиме и вероватноће заједничких корена. Резултати указују на висок ниво подударности у детаљима који се тичу изгледа, станишта, особина и понашања водених бикова, као и феномена који су вези са њима (прорицање, гром, муња, олуја, лечење). Ово наводи на закључак да се ради о изузетно архаичној представи, са заједничким, иако неизвесним извором. Животност религијско-магијске функционалности водених бикова унутар анимистичке праксе народа Којсан указује на анимистичко порекло представе, која би могла да буде у корену еволутивно каснијих представа о боговима олује. Предлаже се даље истраживање у том правцу.

Кључне речи: водени бик (Балкан, Келти, Мапуче, Којсан)

Water Bulls of Balkan and other World's Traditions: Origins of Conception

The efforts to determine the origin of beliefs in the aquatic *daimon* called water bull (which are ethnographically attested in Serbia, Macedonia and Bulgaria), and for which there have not been found parallels in other Slavic traditions, led the scholarship to see it as a recidive from the Greco-Roman period. The two major hypotheses tried to link the stories about killing of the water bull with: 1) the Athenian *bouphonia*; 2) the mithraic scene of tauroctony. The paper discusses these hypotheses and their weaknesses, and proposes a new approach: shifting attention towards other worlds' traditions in which the water bulls are attested – those of Yakuts, Mongols, Celts, Mapuche, Khoekhoe and San – with the aim to

* Овај рад је настао као део пројекта 47016, чији је носилац Етнографски институт САНУ, под називом *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног портала 'Појмовник српске културе', који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.*

establish the level, and determine the type of the possible similarities between them. The results of the comparative analysis show a very high degree of overlapping of ideas – those that probably were parts of a pristine concept of a water bull. They concern: the appearance, habitat, characteristics, behavior, as well as a number of phenomena associated with water bulls (predictions, thunder, lightning, storm, medicine). This leads the author to conclude that the conception of the water bull is very archaic and probably originating from a same, although uncertain source, which cannot be explained by intercultural contacts. The beliefs and the religious and magical practice of the Khoisan show that water bulls operate functionally – with the fullness of their religious potential – in animistic type of religious traditions (where the origin of the concept should be looked for). This indicates that these animistic ideas might lie at the root of the bull-like features of the storm gods from the posterior polytheistic religions. Further investigation in this direction is proposed.

Key words: water bull (Balkan, Celtic, Mapuche, Khoisan)

Балканска предања о воденом бику,¹ до сада су сагледавана у домаћој и словенској фолклористици као нека врста куриозитета типичног за Балкан, пошто се – у словенским оквирима – веровања у њега везују за ограничено географско подручје Србије, Македоније и Бугарске.² У тежњи да се нађе објашњење за постојање ових веровања, углавном се посезало за везом са античким *буфонијама* (Radenković Lj. 1998б, 442; 2001, 89), или за утицајима митраистичког култа (Vučković, Jovanović 1986, 46–47; Radenković Lj. 1998б: 442; 2001, 89; Djordjević Belić 2013, 114; Krstić 2014, 176), јер се у оба случаја јавља ритуално жртвовање бика, које је довођено у везу са мотивом убијања воденог бика. Љ. Раденковић је такође сугерисао могућу везу са иранским Гопатшахом, али без покушаја аргументације истог, па о овој идеји нећемо моћи да полемишемо (Radenković Lj. 1998б, 442).

Циљ овог рада је да укаже на проблематичност поменутих хипотеза. Зато ћемо: 1) детаљно изложити варијанте сужејног обрасца који се везује за „убијање“ балканских водених бикова – пошто је он био основа за формирање горепоменутих хипотеза; 2) указати на слабе тачке хипотеза и 3) предложити нови приступ – окретање погледа ка воденим биковима других светских традиција (које, иако изузетно малобројне, ипак постоје), да бисмо установили колики је степен поклапања међу њима и да ли је на основу њих могуће извући закључке у вези са пореклом представе о воденом бику.

¹ О другим варијантама назива в. Radenković Lj. 1998а, 259; 1998б, 439; 2001, 88; Djordjević Belić 2013, 104, 107.

² Изузетак чине црногорски водени бикови, за које Јован Цвијић (ослањајући се на белешке Милоша Велимировића с описима Комова) наводи да су везивани за Шишко и Биоградско језеро, док је за Плавско језеро забележено веровање да у њему живи „нека велика риба, која риче као во“ (Cvijić 1989, 167).

О „убијању“ балканског воденог бика

Најчешћи сижејни образац који се на Балкану везује за воденог бика говори о томе да је у неком оближњем језеру/бари/мочвари живео водени бик, који је излазио из воде и борио се са домаћим биковима, када би ови ту долазили на испашу.³ У неким варијантама су улоге изврнуте: домаћи бикови, чим осете присуство воденог бика, јуре ка њему и нападају га (Djordjević 1958, 568). Пошто су овако страдали многи домаћи бикови, неки ковач/грнчар/поп се досети,⁴ па окује рогове свог бика/завеже за њих ножеве,⁵ а овај воденом бику успе да распори трбух (Djordjević 1958, 568; Krstić 2014, 170). По неким варијантама, домаћи бик након тога и сам уђе у језеро и постане водени бик (Radenković R. 2000, 84–85; Krstić 2014, 170).

Сижејна матрица о убијању воденог бика се јавља и у измењеним облицима и уклопљена у друге сижее – рецимо, воденог бика убија ножем храбри сељанин преобучен у говеђу кожу, а након тога вода у језеру прокључа и почне муљем да затрпава оближњу цркву; сељани траже савет од старог игумана, а он им каже да ће нову и чисту цркву наћи измештену на другом месту (Radenković R. 2000, 98; Krstić 2014, 176).

Нестанком воденог бика пресуши нека, за село битна вода, а досетљивац бива ускоро кажњен тако што га убије гром, или му породица изумре/гром му удари у кућу и у пожару му изгоре сви синови, или казна погоди цело село (град уништава сеоске усеве).⁶ Ређе се јављају варијанте у којима језеро настаје од воде која истече из воденог бика након што га домаћи бик распори (Krstić 2014, 170), а постоје и оне у којима се врело „пресели“, тј. избије на некој другој локацији (Zlatković 2007, бр. 20; Krstić 2014, 174–175).

Хипотезе о пореклу балканских водених бикова: полазишта и слабости

Полазиште за довођење у везу водених бикова с атинским обичајем буфонија (*βουφόνια*),⁷ Љ. Раденковић је нашао у раду Љ. Зотовић (Zotović

³ Спорадично се јављају и варијанте у којима водени бик убија и краве и друге домаће животиње, или му сељани сваког петка приносе по бика, в. Radenković Lj. 1998a, 259–260; 1998b, 439.

⁴ Понекад су то сељани, који наруче код Циганина да им искује ножеве, а затим их привезу чврсто за рогове својих бикова; в. Djordjević 1958: 568.

⁵ За неке од варијанти мотива в. Radenković Lj. 1998a, 261; 1998b, 440–441.

⁶ О различитим варијантама казне в. Radenković Lj. 1998a, 261; 1998b, 440, 442; 2001, 89; Djordjević Belić 2013, 104.

⁷ Буфоније су биле део атинског празника Диполеиа (*Διπολεία*), током кога су бикови вођени на Акропољ у поворци предвођеној свештеником. Били би доведени пред олтар Зевса Хипатоса (Највишег), на коме су биле аграрне првине; бик који би их први дотакао био је одређен за жртвовање – свештеник би му притрчао и задао смртоносан ударац секиром, а затим побегао. Слуге храма би носиле бика на олтар Зевса Полиеуса

1958) у коме ауторка указује на паралеле које постоје између, с једне стране, буфонија и, са друге, предања и обичаја који се тичу обредног клања бика (обично вршених на Петровдан или Илиндан), а које је постојало до недавно на територијама Тракије, Србије и Македоније. На убедљив начин, она у свом раду доказује везу између ових феномена. Ипак, питање је да ли има основа да се ови обичаји (које недвосмислено повезује идеја жртвовања првина и обнављања плодности), доводе у везу са раније описаним предањима о убијању/рањавању водених бикова, а ако и има, на основу којих паралела и на основу којих критеријума су те паралеле успостављене. Једнакост *водени бик* = *жртвовани бик* нам се чини проблематичном, јер не видимо довољно основа за њу: 1) водени бик је оностран неукротљива неман која се бори све до смртоносног рањавања, а жртвовани бик је домаћи бик кога заједница *добровољно* предаје; 2) жртвовањем домаћег бика се обезбеђује плодност, док убиство/рањавање воденог бика доводи до кажњавања заједнице уништењем аграрних приноса. Како типолошки, тако и функционално, ови бикови се налазе на супротним половима. Заједничко им је убијање (неке врсте) бика металним оружјем. Овај детаљ, сам по себи, јесте индикативан, али је недовољан за извођење далекосежних закључака.

За разлику од везе која је уочљива између буфонија и жртвовања бика на територији Тракије, Србије и Македоније, представе митраистичких таурохтонија, расуте по митрејима широм Европе, не дају основа чак ни за повезивање са горепоменутих жртвовањима, јер, како примећује Љ. Зотовић, митраистичке таурохтоније „немају везе са данашњим обичајем ритуалног клања бика, који се везују за Диполеи“ (Zotović 1958, 155). С друге стране, покушај археолога П. Вучковић и А. Јовановића да балканске водене бикове објасне као рецидиве митраистичког култа (Vučković, Jovanović 1986), стоји на веома климавим ногама, јер се закључци аутора, између осталог, базирају на ограниченом познавању етнографске грађе, што за последицу има погрешне полазне премисе: 1) да је бик који у народном предању пробада воденог бика *бео* (не наводе извор овог податка; ако и постоји оваква варијанта – нама непозната – онда је изразито усамљена); 2) да након убиства воденог бика вода отиче и *да тако настаје плодна земља* (уп. Vučković, Jovanović 1986, 46) – детаљ који се *не помиње* у предањима; шта више, акценат се ставља на катастрофалне последице по аграрне приносе, јер нестанком воденог бика грађ почиње учестало да туче село.

Последица ових погрешних полазишта је да и „реконструкција супституисаних чланова: бик из сцене тауроболије – водени бик; Митра – бели бик; нож – оковани рог, итд.“ (Vučković, Jovanović 1986, 46–47), до које аутори долазе, остаје неуверљива, јер једино паралела *нож – оковани рог* недвосмислено стоји. Проблематичност хипотезе се такође огледа у следећем:

(Заштитника града), дотукле га ножевима и поделиле његово тело верницима. Обред се завршава симулацијом суђења свештенику, током кога би, на крају, кривица била пренета на жрвене инструменте, који би потом били бачени у море. За детаљнији опис в. Zotović 1958, 153.

- 1) У митраистичким таурхтонијама (представе Митриног убијања бика), нож је увек заривен у срце (Beck 2002), а не у трбух бика (као што је случај са воденим биком).
- 2) У предањима о убијању воденог бика се, сем самог бика, не појављује апсолутно *ниједан* од уобичајених симбола митраистичких таурохтонија – змија, пас, гавран, шкорпија, Сунце итд. (в. Beck 2002), а нема ни показатеља који би указивали на било какву везу са соларним култом – неизоставним аспектом митраизма (в. Beck 2002).
- 3) У њима не постоје ни елементи који би указали на идеју конзумирања мяса воденог бика –уосталом, водени бик није заиста ни убијен (увек побегне назад у воду и пресели се на друго место, или, додуше ређе, уђе у бика који га је „убио“, опседне га и настави да живи у њему). С друге стране, сцена гозбе Митре и Сунца, након Митриног убијања бика, која је у митраизму обредно симулирана, била је централни елемент митраистичких мистерија (Beck 2002).
- 4) За разлику од митраистичког жртвовања бика, који је вероватно био повезан са космогонијским идејама и плодношћу – врх биковог репа је често приказан као клас жита (в. Beck 2002)–, „убијање“ воденог бика не указује на ове идеје; штавише, нестанком бика *плодност опада*.

Значи, како на симболичком плану, тако и на типолошком и функционалном, овде не видимо суштинске, убедљиве паралеле. Различите и често разнородне представе о убијању бикова постоје већ хиљадама година на евроазијским (и другим) просторима, а археолошки докази о култу бика на територији Србије и околних земаља датирају још од ране преисторије – и могу се пратити кроз касније векове (Zotović 1958, 154–155); самим тим су старије од римског митраизма и не видимо чврсте основе за тврдњу да су предања о убијању воденог бика митраистички рецидиви.

Водени бикови: компаративна анализа

Међу небалканским воденим биковима, биће узети у обзир они из келтских традиција у којима су забележена веровања у њих (шкотска, ирска, велшка, манска), као и водени бикови Монгола, Јакута⁸ и народа Мапуче⁹ и Којсан¹⁰. Просторно ограничење намеће да грађа небалканских традиција буде

⁸ Јакути припадају турским народима и већим делом настањује сибирску покрајину Јакутију.

⁹ Мапуче су аутохтон народ који живи високо у Андима, на територијама јужног и централног Чilea и југозападног дела Аргентине. Раније су били познати под именом Арауканци, али данас је тај назив одбачен као пежоратив.

¹⁰ Којсан племена данас углавном живе у јужним зонама Намибије и у северним деловима Кејп (Саре) регије у Јужноафричкој Републици. Чине их Сан (San), познатији као Бушмани, који су ловци-сакупљачи, и сточари Коикои (*Khoekhoe*) –који су нам познати под именом Хотентоти. Оба назива се данас сматрају пежоративним. Ради се о аутохтоним

тек селективно представљена,¹¹ а критеријум селекције ће бити међусобна *поклапања истоветних елемената*, која ће нам послужити као референтне тачке компарације, распоређене по категоријама у три табеле (изглед, станиште, понашање). У случају да се елемент јавља у некој традицији, биће обележен плусом, а ако се не јавља, минусом – сем у случају података о веровањима Монгола и Јакута, који су исувише скромни (за њих се у потпуности ослањамо на информације Љ. Раденковића (Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88), па ће овде сва поља са елементима о којима немамо податке, бити обележена косом цртом и они неће бити збирно узимани у обзир приликом сумирања резултата. Упитници означавају велику вероватноћу постојања елемента (на основу осталих показатеља) који није експлицитно регистрован. Ради прегледнијег контрастирања података, сви елементи који се јављају у било којој традицији биће у табелама осенчени сивом бојом, која ће, у зависности од броја традиција у којима се елемент јавља, бити све тамнија. Што се предања о воденим биковима тиче, на сужејном плану, готово да уопште нису уочене паралеле, али тамо где постоје, оне су узете у обзир. Индексирани бројеви указују на изворе.

Табела 1: станиште	Балкан	Келти	Мапуче	Којсан	Јакути, Монголи
Језера	+ ¹	+ ²	+ ³	–	+ ⁴
баре/ мочваре/ блатишта	+ ⁵	+ ⁶	–	–	/
извори/ врела	+ ⁷	–	–	+ ⁸	/
Бунари	+ ⁹	–	–	+ ¹⁰	/
на небу/у атмосферском времену	–	–	–	+ ¹¹	/

1) Djordjević 1958, 568; Radenković Lj. 1998a, 259; 1998b, 439; 2001, 88; Zlatanović 2003, бр. 28; Krstić 2014, 169–174, 176. 2) Campbell 1862, 328–331; Meyer 1906, 31; MacCulloch J. A. 1918, 128; Rhys 1901, 285; MacCulloch J. 1819, 185; MacKinlay 1893, 178–181. 3) Fernández 1995, 45, 70, 73–74. 4) Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88. 5) Petrović 1900, 204; Djordjević 1958, 568; Radenković Lj. 1998a, 259; 1998b, 439; 2001, 88; Krstić 2014, 169–174, 176. 6) Rhys 1901, 284–285. 7) Krstić 2014, 174–175. 8) Hoff 1998, 110, 112–113. 9) Krstić 2014, 170. 10) Hoff 1998, 113. 11) Hoff 1998, 113.

племенима, која су, пре доласка Банту црнаца у ове крајеве, настањивала знатно шире просторе него што је то данас случај.

¹¹ Свесни смо да би потпуније сагледавање феномена свакако захтевало много обимнију студију. За више детаља у вези са грађом из небалканских традиција, упућујемо заинтересоване на наш рад под насловом *Балкански водени бик: типолошко одређење сагледано у контексту представа о воденим биковима у другим европским и светским традицијама*, који би требало да буде објављен током 2016. год. у зборнику радова *Савремена српска фолклористика III*; у њему је компаративна анализа фокусирана на типолошко одређење водених бикова и упућује се на знатно ширу литературу.

Као што се уочава, у свим традицијама се станиште воденог бика везује за слатководне, стајаће воде и изворе, што потврђује и експлицитно казивање – из шкотске традиције – да водени бикови *не живе у мору, већ у језерима* (Campbell 1862: 330), па има основа да ово сматрамо једним од елемената који чини део изворне представе о воденим биковима. Податак да бикови живе на небу, у атмосферском времену (*in the weather*) / облаку (Hoff 1998, 113), јавља се само у којсанској традицији, али као што ћемо видети, блиско кореспондира са елементима о којима ћемо ускоро говорити.

Табела 2: изглед		Балкан	Келти	Мапуче	Којсан	Јакути, Монголи
већи од домаћег		+ ¹	+ ²	+ ³	–	/
мањи од домаћег		+ ⁴	+ ⁵	–	+ ⁶	/
б о ј а	црн	+ ⁷	+ ⁸	+ ⁹	+ ¹⁰	/
	бео	+ ¹¹	–	–	–	/
	шарен	+ ¹²	–	–	–	/
	црвен/риђе	+ ¹³	–	–	+ ¹⁴	/
	плавичасто-сив	–	+ ¹⁵	–	+ ¹⁶	/
велики рогови		+ ¹⁷	–	–	+ ¹⁸	/
р и к а	веома јак	+ ¹⁹	+ ²⁰	+ ²¹	+ ²²	+ ²³
	земља подрхтава	+ ²⁴	+ ²⁵	–	+ ²⁶	/
	ствара/најављује ветар	+ ²⁷	–	+ ²⁸	+ ²⁹	/

1) Zlatanović 2003, бр. 28. 2) Campbell 1862, 336. 3) Fernández 1995, 70. 4) Величине је већег телета („повећи телац“), в. Krstić 2014, 171. 5) Campbell 1862, 329. 6) Hoff 1998, 112. 7) Milićević 1876, 636; Radenković Lj. 1998a, 259; 1998b, 439; 2001, 88; Krstić 2014, 170–171, 174. 8) Campbell 1862, 336. 9) Fernández 1995, 70, 74. 10) Hoff 1998, 112. 11) Radenković Lj. 1998a, 259; 1998b, 439; 2001, 88; Zlatanović 2003, бр. 28; Djordjević Belić 2013, 127. 12) Krstić 2014, 170. 13) Djordjević Belić 2013, 107, 121. 14) Hoff 1998, 112. 15) Campbell 1862, 329. 16) Hoff 1998, 112. 17) Radenković Lj. 1998a, 259; 1998b, 439; 2001, 88. 18) Hoff 1998, 110. 19) Petrović 1900, 204; Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88; Krstić 2014, 172, 174. 20) Rhys 1901, 285. 21) Fernández 1995, 44–45; 70. 22) Hoff 1998, 114. 23) Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88. 24) Radenković Lj. 1998a, 260; 2001, 88; Djordjević Belić 2013, 119; Krstić 2014, 172. 25) Rhys 1901, 285. О истом у вези са воденом кравом, в. MacKinlay 1893, 180–181. 26) Hoff 1998, 114. 27) Krstić 2014, 171. 28) Fernández 1995, 45. 29) Hoff 1998, 117.

Сем код Којсана (где водени бикови, иако *именовани као бикови*, могу да личе на бика, али и на еланда¹², антилопу, гнуа и носорога (Hoff 1998, 111–112), у свим традицијама се о њима говори као о биковима сасвим налик домаћем бикуну, који се оглашава јаким риком (5/5), од које земља подрхтава (3/4). Подаци о величини варирају чак и унутар једне исте традиције (Келти/Балкан), док је по неким мањи од домаћег бика (Којсан), а по неким, већи (Мапуче).

У свим традицијама се помиње да је водени бик црн (уз присуство других могућих боја које варирају). Плавичасто-сива боја (2/4) би могла да буде у вези са бојом воде, што – ако се има у виду мотив воде која пресуши / пресели се ако из ње оде водени бик (сем Балкана, присутан и међу Којсанима, в. Hoff 1998, 114) – указује на то да је водени бик персонификација саме воде.¹³ Црвена/риђа (2/4) боја вероватно упућује на боју крви. Основе за то се налазе у следећем опису воденог бика: „црвен, са кожом ил нема“ (Djordjević Belić 2013: 107), тј. бик делује као да уопште нема кожу. Да постоји једнакост на релацији *крв воденог бика* – *вода*, види се такође из следећег:

1) Мотив језерске воде која након убиства воденог бика, током извесног времена *извири* / *постане крвава* (в. примере у Zlatković 2007, бр. 1, 4), или опет *прокључа* и *почне да надолazi* (в. пример у Radenković R. 2000, 98; Krstić 2014, 176). Ово последње је у директној вези с веровањем да крв убијене особе после њене смрти не мирује, већ након извесног времена *прокључа*, дајућу знак да је куцнуо тренутак за освету.¹⁴ За ово треба везати веровање да ако се мало одере кожа воденог бика (што чини домаћи бик опремљен гвозденим шиљцима на роговима), водени бик одмах бежи назад у воду „јер ће вода да му уђе у тело“ (Petrović 1900, 204). Овде значење свакако није 'да му вода *не би* ушла у тело', јер у том случају исказ не би био логичан (да бик не жели да му вода уђе у тело, остао би на сувом), већ је значење исказа 'да *би* му вода ушла у тело', тј. да му сва вода (аналогно са крвљу) не би истекла из тела. Вероватно на линији ових идеја треба тумачити и детаљ да је након убиства воденог бика неопходно установити бденије уочи св. Прокопија и литију на дан тог светитеља, да „говедо не би *крвомутило*“ (Milićević 1876, 636), тј. да не би мокрила крвљу.

2) Термин којим Којсан народ означава воденог бика може потпуно синонимно да се користи у значењу „киша“ (са свим пропратним феноменима, као што су облаци, магла, вода која пада) – киша је персонификована, она је бик/еланд који „трчи у галопу“, има дах, њух, реп, уши итд., а „кишина *крв*“ означава саму кишну *воду* (Hoff 1998, 109).

¹² Еланд (*taurotragus oryx*) је врста антилопе која насељава саване и равнице источне и јужне Африке.

¹³ За податак да Којсан народ верује да водени бик „мирише на кишу“, „слатким миомирисом“, в. Hoff, 1998, 112.

¹⁴ Детаљније о истом, в. Bandić 1974, 144–145.

Табела 3: понашање		Балкан	Келти	Мапуче	Којсан	Јакути, Монголи
оглашавање	ноћу, у сумрак	+ ¹	+ ²	+ ³	+ ⁴	/
	око подне	+ ⁵	–	–		/
	ујутро и ноћу	+ ⁶	–	+ ⁷		/
	невреме, промена времена	+ ⁸	–	+ ⁹	+ ¹⁰	+ ¹¹
	уочи несрећа, ратова, помора, земљотреса	+ ¹²	+ ¹³	+ ¹⁴	?	/
штити од	од града	+ ¹⁵	–	–	–	/
	неправде	+ ¹⁶	–	–	–	/
	водених коња	–	+ ¹⁷	–	–	/
	водених змија	–	–	–	+ ¹⁸	/
пари се са домаћим кравама		+ ¹⁹	+ ²⁰	–	?	/
напада/убија стоку		+ ²¹	–	–	–	/
не напада људе		+ ²²	+ ²³	+ ²⁴	+ ²⁵	/
кажњавање	громом/муњом	+ ²⁶	–	–	+ ²⁷	/
	градом	+ ²⁸	–	–	–	/
	јаком олујом	?	–	–	+ ²⁹	/
тешко се лови/ немогуће уловити га		+ ³⁰	+ ³¹	+ ³²		
лови се металним предметом		+ ³³ Гвожђе	+ ³⁴ сребро			

1) Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b: 439; Krstić 2014, 172, 174; Djordjević Belić 2013, 107, 119, 121. 2) Campbell 1862, 330. 3) Fernández 1995, 44, 74. 4) Hoff 1998, 110, 113. 5) Radenković Lj. 1998a, 260; Krstić 2014, 174. 6) Petrović 1900, 204. 7) Fernández 1995, 44. 8) Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88; Krstić 2014, 174. 9) Fernández 1995, 44–45; 70. 10) Hoff 1998, 114. 11) Radenković Lj. 1998a, 260; 1998b, 440; 2001, 88. 12) Petrović 1900, 205; Radenković Lj. 1998a, 260; 2001, 88; Krstić 2014, 171–172; Djordjević Belić 2013, 106, 107–108, 119, 121–123, 127. 13) Campbell 1862, 331. 14) Fernández 1995, 74. 15) Radenković Lj. 1998b, 443–444; 2001: 90. 16) Radenković Lj. 1998b, 444; 2001, 90. 17) Campbell 1862, 334–335. 18) Hoff 1998, 114–115. 19) Radenković Lj. 1998a, 258. 20) Campbell 1862, 331; Meyer 1906, 31; Waldron 1744, 84–85; Rhys 1901, 285. 21) Генерално, сва предања о убијању воденог бика. 22) Petrović 1900, 204; Zlatković 2007, бр. 5. 23) Campbell 1862, 329–330, 332; Gregorson Campbell 1900, 216. 24) Нема експлицитог

помињања.¹⁵ 25) Hoff 1998, 115, 117–118, 121.26) Radenković Lj. 1998a, 261; 1998b, 440, 442; 2001, 89; Djordjević Belić 2013, 104. 27) Hoff 1998, 118. 28) Milićević 1876, 636; Radenković Lj. 1998a, 261; 1998b, 440, 442; 2001, 88–89; Djordjević Belić 2013, 104; Krstić 2014, 174. 29) Hoff 1998, 114, 118. 30) Сва казивања о „убијању“ воденог бика имају овај мотив. 31) Waldron 1744, 85–86; Scott 2013: 71–72; Mackinlay 1893: 179; Macculloch J. 1819: 185. 32) Guevara 1908, 333. 33) Сва казивања о „убијању“ воденог бика имају овај мотив. 34) MacCulloch J. 1819, 185.

У свим традицијама се водени бикови оглашавају/појављују ноћу и у 4/5 најављују невреме / промену времена / олују. Високо је поклапање и у детаљу о најављивању несрећа (3?/4), а треба имати на уму да је код Којсана – где нисмо нашли експлицитни податак о овоме – врачевима за прорицање потребно да имају неки део тела воденог бика, а то су обично рогови (Hoff 1998, 112). Код Којсана се воденим биковима приписује и способност лечења људи (Hoff 1998, 112, 120), а поготово су се сматрали незаменљивим у лечењу особа којима је наудила водена змија (Hoff 1998, 115). Ово се поклапа с веровањем забележеним у Србији да је вода у којој обитава водени бик лековита (Zlatković 2007, бр. 1; Krstić 2014, 170). У свим традицијама, водени бикови имају улогу заштитника од неке опасности по људе/заједницу, што их типолошки ставља у супротну позицију са акватично-хтонским бићима злонамерним из чисте обести (водени коњ¹⁶, водена змија¹⁷, балканска градоносна ала), и потпуно је у складу с још једним елементом присутним у свим традицијама: водени бик не напада човека без разлога.¹⁸

Веровање да се водени бикови паре са домаћим кравама су експлицитна на Балкану и у келтским традицијама (од њих, само у манској се

¹⁵ У једном случају (Fernández 1995, 70), помиње се велики језерски црни бик, који је рушио све пред собом када би му неко пришао близу; једном је неки поглавица са сином кренуо да га улови и када је син насрнуо на бика, овај га је убио. Овде није потпуно јасно да ли је бик, онда када је обарао особе које су му прилазиле близу, то радио из обести, или зато што је осећао да му прети опасност. У сваком случају, не помиње се да је икога убио све док поглавичин син није напао њега са том намером.

¹⁶ О воденим коњима као непријатељима људи у келтској традицији, в. Campbell 1862, 334–335.

¹⁷ О воденим змијама у којсанској традицији, које људе даве из чисте злобе в. Hoff 1998, 115.

¹⁸ У ретким балканским казивањима новијег датума (уп. најскорија сведочења о бичу из Власинског језера у Djordjević Belić 2013; Zlatković 2007, бр. 2; Petrović P. Ž. 1998, 228, под *језеро*), водени бик напада људе. Ипак, то треба сматрати изузетком, јер се у већини случајева водени бикови не помињу као директна претња човеку, штавише, забележено је веровање да они беже од човека чим га примете (Petrović 1900, 204) и да се повлаче у воду чим чују говор људи (Zlatković 2007, бр. 5). Самим тим, елементе који упућују на супротно тумачење треба видети као контаминационе делове накнадних слојева, накалемљених временом у процесу заборављања на изворне функције водених бикова, током кога замаглавање представе о њима почињу да асимилирају елементе хтонских акватичних бића.

оваквом породи приписују негативна природа, в. Waldron 1744, 84–85). Овде се, такође, уочава поклапање на сужејној основи: у обе традиције, у случају човековог огрешења, пород воденог бика/краве одлази заувек свом воденом родитељу (Radenković Lj. 1998a, 258; MacKinlay 1893, 180–181). У којсанској грађи овај податак нисмо нашли експлицитно изречен, али помиње се неодољива привлачност коју водени бикови имају за женски пол и обратно,¹⁹ као и веза на релацији *водена крава – девојка* у пубертету, која је управо прошла кроз иницијацијски обред (Hoff 1998, 117–118).

Што се кажњавања људи тиче, оно се помиње у 2/4 традиције и у оба случаја казна „долази с неба“, у виду атмосферске појаве, што кореспондира с горепоменутом којсанским веровањем да водени бик „живи у атмосферском времену“. Овде треба разликовати две врсте казне: 1) на Балкану се казна у виду града догађа *након одласка* воденог бика, што имплицитно указује на то да је управо он пре одласка штитио село од града, тј. град је последица његовог *одсуства*; 2) кажњавање свог непријатеља муњама/громовима има другу природу, јер се тиме *потврђује присуство* воденог бика, који кажњава својим атрибутима, а то су гром и муња.

Да водени бик представља персонификацију слатке воде која је у корелацији са ватром, види се како из поменуте везе са муњом и громом, тако и из једне легенде Мапуча у којој се објашњава зашто месо воденог бика не може да се једе. Наиме, два младића су уловила ласима воденог бика и ставила његово месо да се кува; после неког времена, када су видели да је још увек *свеже црвене боје*, додали су још дрва на ватру, а један од њих је узео да га промеша и питао „Да ниси можда већ скувано?“, на шта му је месо одговорило „Не, још нисам скувано“; престрављени, младићи су месо бацили назад у језеро; бик се опет појавио и они су га поново убили, исекли месо и ставили га на гомилу, али оно се убрзо претворило у воду (Guevara 1908, 333). Ова легенда још једном потврђује да је бик у ствари персонификација воде (што кореспондира са особином да га је тешко/немогуће уловити): његово месо се претвара у воду, а његова свеже црвена крв је (као и вода) отпорна на ватру. Имплицитно, на ово указују и келтско и балканско веровање да оружје делотворно против воденог бика, тј. оно које је *истоветне снаге и природе*, мора бити од *кованог* метала (Келти: сребро; Балкан: метал/гвожђе), тј. од *метала обрађеног водом и ватром*.

Конечно, сматрамо да велики број уочених паралела пружа јаку потпору хипотези о *заједничким* коренима представе о воденим биковима у свим поменутом традицијама – на основу неких показатеља (мотиви металног оружја и порода који одлази свом воденом родитељу), келтске и балканске традиције вероватно чине посебну подгрупу. Али како ово објаснити? Географска мапа распрострањености евидентираних веровања у водене бикове, који се у три случаја (Мапуче, Којсан и Келти) везују за аутохтоне

¹⁹ Илустративно је сведочење једне информанткиње која је тврдила да ју је водени бик једном приликом толико омамио да је почела да се понаша као крава – јела је траву ходајући четвороношке (Hoff 1998, 117).

народе с потпуно различитих крајева света, чини мало вероватним објашњење да су уочене паралеле последица директних историјских контаката и међутрадицијских уплива. На ово указује и скоро потпуни изостанак поклапања сижејних матрица. Једино за балканско-келтску грану можемо претпоставити да је имала неки веома давни (пре)индоевропски (?) заједнички извор. Запањује неочекивано висок ниво поклапања балканске и којсанске грађе – узму ли се (сабирно) у обзир поља под знаком питања (јака вероватноћа постојања) – ово су две најблискије представе о воденим биковима(!). На жалост, у овом раду није било простора за шире представљање којсанске грађе – која сведочи о потпуној религијско-магијској животности веровања у водене бикове, што се види из великог броја иницијацијских, обредних и магијских радњи, које су у директној вези са веровањем у водене бикове и у неопходност успостављања и одржавања савеза са њима (в. Hoff 1998, 117–120).

Закључци

Резултати анализе говоре о томе да се ради о изузетно старим представама,²⁰ али можемо ли у њима заиста видети рецидиве толико архаичних слојева који би досезали до преностратичког периода? Сама идеја је толико запањујућа да се ипак чини невероватном и оставићемо је по страни. Измењена стања свести (сан, шаманистичке праксе), могли би да буду кључ, јер би указивали на универзалне архетипске представе. Ипак, ово би донекле било проблематично и замагљујуће у случају водених бикова. Иако су примери о божанству атмосферских прилика у облику бика, или са атрибутом бика, на које је указао Елијаде (Eliade 2011: 114–115, 117–122)²¹, веома бројни и има их свуда по свету, представе о воденим биковима су забележене у *веома малом* броју традиција и имају своје специфичности које их издвајају у односу на „континенталне“ бикове. Значи: ни из далека *нису тако опитераспрострањени*, као што се подразумева да би то морао да буде случај са универзалним колективним архетиповима. Из којсанског комплекса

²⁰ *Ирске тријаде* (*The Triads of Ireland*), у којима се јавља најраније познато помињање воденог бика међу Келтима, сачињене су у другој половини IX века, што је утврђено на основу морфосинтаксичке анализе њихових девет сачуваних рукописних копија (Meyer 1906, v–xi). У вези са старошћу ових представа, није згорег поменути и следеће: када су истраживачи питали неке Којсан информанте да идентификују одређене представе животиња које се налазе на пећинским сликама тог дела Африке, за које се данас сматра да су их насликали преци данашњих Сана, они су их сасвим спонтано идентификовали као водене бикове или краве и у њима видели сцене прављења кише (Hoff 1998, 110–111). Ово пећинско сликарство је веома старо и досеже до периода од пре 6000 година (Masson 2006, 87–88). Наравно, ово не значи да су и они који су насликали те слике имали намеру да насликају воденог бика, али изгледа да у појединим случајевима, ове слике саме дају основа за оваква тумачења, пошто се на неким од њих бикови налазе окружени рибама (Hoff 1998, 112).

²¹ Прво, оригинално издање: Mircea Eliade. *Traité d'histoire des religions*. Paris: Éditions Payot, 1949.

веровања о воденим биковима и обредно-магијских радњи проистеклих из њих, види се да водени бикови *остварују пуноћу религијске функционалности у верским традицијама анимистичког типа*, у којима оперишу као господари слатких и небеских вода, као и муње, грома и олује. Ово би указивало на то да њихова изворна природа – *иако дефинитивно акватична – никако није хтонична* (уп. Radenković Lj. 1998a, 262–267; 1998b, 441–445; 2001, 89–90), *већ је заправо уранијска*. Верујемо да управо на овој линији треба даље испитивати њихову везу са божанствима грома/олује (о којима расправља Елијаде), а која сва припадају еволутивно *каснијим* облицима религиозности.

На основу компаративне анализе атрибута великог броја божанстава олује расутих по свету (Eliade 2011, 113–122), Елијаде је приметио, да је човекова „жеђ за конкретним“ довела до *преображаја* првобитних, пасивних небеских божанстава у божанства са већим учешћем у човековом животу, које је (у већини случајева) подразумевало и улогу мужа велике земне Мајке (Eliade 2011, 113). У том смислу, он је међу њима приметио три константе: 1) хијерогамије са Богињом Земљом; 2) асоцијацију са громом, олујом и кишом; 3) обредно-митску везу са биком (Eliade 2011, 113–114), као епифанијом животне снаге неопходне за биокосмичку плодност (Eliade 2011, 114), која „подржава кретање [...] био-спермичне енергије у читавом свемиру“ (Eliade 2011, 116) и остварује се на основу једнакости *давалац кише = оплодилац* (Eliade 2011, 113). Примивши на себе улогу *родитељских* божанства, богови олује су ступали у однос са хтонском Богињом Мајком и тако ушли у спрегу са хтонично-лунарним култовима за које су се везали (Eliade 2011, 123–124).

Верујемо да управо на овој линији треба даље испитивати везу водених бикова са божанствима олује, као и уопште, боговима оплодиоцима, који сви припадају еволутивно *каснијим* облицима религиозности у односу на анимистичке религијске традиције, какве су оне у народа Киокои и Сан. У том смислу је индикативно да се код ове скупине – код које је представа о воденом бику сачувала несвакидашњу свежину и животност магијско-религијске функционалности – ради о народима који на културолошко-привредном плану нису никада ушли у аграрну фазу (Сан су ловци-сакупљачи, а Киокои су сточари), па њихова представа о воденом бику није ни била под „аграрним притиском“ да се водени бик „специјализује“ у бога оплодиоца, већ је он, у оквирима анимистичке свести, остао оно што је и био: демон слатких вода у свим небеским и земаљским облицима.

Цитирана литература:

- Bandić, Dušan. 1974. „Krv u religijskim predstavama i magijsko-kultnoj praksi našega naroda“. *Glasnik Etnografskog muzeja* 37: 141–162. (Original: ćirilica. Dalje: „Orig. ćir.“)
- Beck, Roger. 2002. “Mithraism”, *Encyclopædia Iranica*. New York: Columbia University Center for Iranian Studies. Ed. Ehsan Yarshater.

<http://www.iranicaonline.org/articles/mithraism> (preuzeto 22.01.2016.)
Dostupno online.

- Dorđević Belić, Smiljana. 2013. „Vlasinski vodeni bik. Folklorni tekst, ritualna praksa i zamišljanje zajednice“, *Aquatica*. Posebna izdanja SANU: Balkanološki institut – knj. 122, Beograd: Balkanološki institut SANU, 2013: 103–130. Orig. ćir.
- Eliade = Elijade, Mirča. 2011. *Rasprava o istoriji religija*. (Sa predgovorom Žorža Dimezila). Prev. Dušan Janić. Novi Sad: Akademska knjiga. [Париз, 1949]
- Krstić, Dejan. 2014. „Legenda o vodenom biku“, *Razvitak* 53/245–246: 169–176. Orig. ćir.
- Masson, John. 2006. “Apollo 11 Cave in Southwest Namibia: Some Observations on the Site and Its Rock Art”, *The South African Archaeological Bulletin* 61/183 (Jun 2006): 76–89. (Jstor. 17.01.2016.)
- Radenković, Ljubinko. 1998a. „Mitološki stanovnici voda. Vodeni bik“, *Danica* 6: 257–270. Orig. ćir.
- . 1998b. „Vodyanoi byk v predaniyah balkanskih Slavyan“, *Polytropon K70 – letyu Vladimira Nikolayevicha Toporova*, Moskva: Rosiyskaya Akademiya nauk – Institut slavyanovedeniya. 439–446.
- . 2001: „Vodeni bik“ u *Slovenska mitologija – enciklopedijski rečnik*. Redaktori: S. M. Tolstoj, Lj. Radenković. Beograd: ZEPTER BOOK WORLD. 88–90. Orig. ćir.
- Vučković, Predrag, Aleksandar Jovanović. 1986. „Legenda o vodenom biku – pokušaj arheološke interpretacije folklorne građe“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* III/3: 44–49. Orig. ćir.
- Zotović, Ljubica. 1958. „Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti“, *Starinar* 7–8 (1956–1957): 151–157. Orig. ćir.

Извори:

- Campbell, John Francis. 1862. *Popular Tales of the West Highlands*. Vol. 4. Edinburgh: Edmonston and Douglas.
- Cvijić, Jovan. 1989. *Sabrana dela. Govori i članci*, knj. 5, t. 2. Beograd: SANU. Orig. ćir.
- Dorđević, Dragutin M. 1958: *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*. SEZb 70, *Život i običaji narodni*, knj. 31. Beograd: Naučno delo. Orig. ćir.
- Fernández, César A. (ed.). 1995. *Cuentan los mapuches*. Antología. Buenos Aires: Ediciones Nuevo Siglo.
- Gregorson Campbell, John. 1900. *Superstitions of the Highlands and Islands of Scotland*. Glasgow: James MacLehose and Sons.

- Guevara, Tomás. 1908. *Psicología del pueblo araucano*. Santiago de Chile: Imprenta Cervantes.
- Hoff, Ansie. 1998. "The Water Bull of the /Xam". *South African Archaeological Bulletin* 53: 109–124. (Jstor. 16.07.2015).
- MacKinlay, James M. 1893. *Folklore of Scottish Lochs and Springs*. Glasgow: William Hodge & Co.
- MacCulloch, John. 1819. *A Description of the Western Islands of Scotland Including the Isle of Man: comprising an account of their geological structure; with remarks on their agriculture, scenery, and antiquities*. Vol. 2. London: J. Moyes.
- MacCulloch, John Arnott. 1918. "Celtic Mythology", *The Mythology of All Races*. Vol. 3: *Celtic and Slavic*. Boston: Marshall Jones Company. 5–213.
- Meyer, Kuno (ed. and transl.). 1906. *The Triads of Ireland*. Todd Lecture Series 13. Dublin: Royal Irish Academy.
- Milićević, Milan Đ. 1876. *Kneževina Srbija*. Knj. 1. Beograd: Državna štamparija. Orig. ćir.
- Petrović, Jovan R. 1900. „Narodno predanje o mestima: Bara i bik“, *Karadžić. List za srpski narodni život, običaje i predanja* II/11–12: 204–205. Orig. ćir.
- Radenković, Radoslav. 2000. *Legende i predanja*. Svrlijig: Etno-kulturološka radionica. Orig. ćir.
- Rhys, Sir John. 1901. *Celtic Folklore. Welsh and Manx*. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press.
- Waldron, George. 1744. *History and Description of the Isle of Man*. London: W. Bickerton.
- Zlatanović, Momčilo (pr.). 2003. *Legende i predanja*. Vranje: Turistička organizacija Vranje. Orig. ćir.
- Zlatković, Dragoljub. 2007. *Pripovetke i predanja iz pirotskog kraja. Deo II – Predanja*. Pirot: Institut za književnost i umetnost – Dom kulture Pirot. Orig. ćir.

Примљено / Received: 22. 02. 2016.

Прихваћено / Accepted : 24. 05. 2016.